

Wstęp

Współczesna psychologia naukowa narodziła się na uczelniach wyższych Europy Środkowej i tam rozwijały się jej podstawowe kierunki badań. Pionierami tej nowej podówczas nauki była środkowoeuropejska kadra akademicka. Za symboliczną należy uznać mapkę przedstawiającą rozmieszczenie uniwersytetów w centralnej Europie, która znajduje się na wyklejce książki Edwina G. Boringa *A History of Experimental Psychology*, przez wiele dekad uważanej za podstawowy podręcznik akademicki w dziedzinie historii psychologii dla studentów w Stanach Zjednoczonych. Zapoczątkowany programem „nowej psychologii” Wilhelma Wundta spór o oblicze dyscypliny, który rozgorzał w drugiej połowie XIX wieku w europejskich uniwersytetach, stał się początkiem emancypacji psychologii jako samodzielnej dyscypliny badawczej. Wiele szkół naukowych, których przedstawiciele poszukiwali własnych dróg poznania psychiki ludzkiej, powstało właśnie w Europie Środkowej. Stąd pochodzili uczeni emigrujący do Europy Zachodniej i na inne kontynenty, którzy kontynuowali tam swoją pracę, kształcili uczniów i inspirowali lokalnych uczonych. Dziś, w czasach prymatu psychologii amerykańskiej, warto przypominać, że kolebką współczesnej psychologii była centralna Europa.

Pojęcie „Europa Środkowa” jest określeniem płynnym. Zmieniało się w różnych okresach historycznych, ulegało modyfikacji z powodów politycznych i ekonomicznych, ujęcie geograficzne nie zawsze pokrywało się z jej kulturowym rozumieniem. W jedynej jak dotąd monografii historii psychologii środkowoeuropejskiej jej autorzy napisali: „Lipsk, Würzburg, Berlin, Wrocław, Warszawa, Wiedeń, Praga, Brno, Bratysława, Budapeszt i Lublana to były duchowe środowiska, które się ze sobą komunikowały” (Hoskovec i Hoskovcová, 2000, s. 14; zob. też Hoskovcová, Hoskovec i Heller, 2016, s. 15). To jest słuszna teza. Dlatego w tej książce piszę o podstawowych faktach i godnych uwagi nazwiskach psy-

chologów, którzy żyli i pracowali w Polsce, Niemczech, Austrii, Czechach i Słowacji, na Węgrzech oraz w Słowenii.

Główne ramy czasowe dla tego wykładu historii psychologii to okres od 1879 do 1939 roku. Obie daty są uznawane w historii psychologii za przełomowe: ta pierwsza wiąże się z zorganizowaniem przez Wilhelma Wundta w Lipsku pierwszego laboratorium psychologicznego, drugą zaś zamyka wybuch drugiej wojny światowej. Oczywiście sztywne trzymanie się takiego podziału nie miałyby większego sensu, szczególnie jeśli chodzi o tę pierwszą datę. Wyznacza ona początki psychologii naukowej jedynie w sposób symboliczny. Bezzasadne byłoby jednak pominięcie wcześniejszych teorii i badań, które miały wpływ na rozwój tej dyscypliny. W książce naszkicowany więc został także dorobek uczonych z epoki oświecenia oraz z pierwszej połowy XIX wieku. Dotyczy to zwłaszcza osiągnięć w zakresie nauk medycznych, których związki z psychologią były bardzo ścisłe. Tak jak nikt dziś nie wyłącza psychoanalizy z badań nad dziejami psychologii, tak trudno by było pominąć liczne nazwiska lekarzy, do których dorobku odwołują się współcześnie neuropsychologowie i psychologowie kliniczni. Łączenie dziejów tych dyscyplin ma zresztą swoje tradycje historiograficzne, czego dowodem jest choćby praca Aarona A. Robacka (1961). Tak pojęta interdyscyplinarność powinna przysłużyć się lepszemu zrozumieniu zawiłych i poplątanych powiązań i zależności, z których wyłoniła się współczesna psychologia.

Podtytuł „badacze, inspiracje i koncepcje” oznacza, że w wykładzie historii psychologii interesują mnie życiorysy osób zajmujących się psychologią, ich teorie i prowadzone przez nich badania oraz wynikające z tej działalności szeroko pojęte związki intelektualne. Wybór nazwisk jest subiektywny. Staralem się włączyć do historii również i takie postaci, które nie pojawiają się w innych syntezach dziejów nauki. Pisanie wyłącznie o osobach, które znalazły się w panteonie nauki, a ich dzieła stanowią tak zwane kamienie milowe dla jej postępu, jest już dziś anachronizmem. Ograniczanie się do kręgu nazwisk uznawanych powszechnie za znaczące jest poza tym wyrazem konformizmu, ponieważ opiera się na akceptacji utrwalonego kanonu ważności i wybitności,

który został ukształtowany w monografiach historii psychologii przez poprzedników. Chyba warto na dzieje psychologii spojrzeć, kierując się własnymi kryteriami wyboru. Tylko wtedy można w dużej przeciw grupie uczonych dostrzec tych, którzy starali się wnieść swój wkład w rozwój psychologii, lecz pozostawali dotąd niezauważeni, a także niedocenieni. Wydaje się, że często jedynym powodem nieobecności pewnych osób w analizach dziejów nauki jest to, że nikt się nimi nie zainteresował, nie przypomniał ich biografii i dokonań. Co roku pojawiają się artykuły mające w tytule przymiotniki „nieznany” lub „zapomniany”, wydobywające z przepastnej historii nauki postaci o istotnym dorobku, a niekiedy ciekawym życiorysie. Mam nadzieję, że udało mi się zaprezentować czytelnikom przynajmniej niektóre spośród takich osób.

Także jeśli chodzi o charakter pracy opisywanych przeze mnie psychologów, świadomie wybierałem takie koncepcje i badania, jakie nie zawsze odzwierciedlają główny nurt ich zainteresowań i nie zawsze należą do „mainstreamu” w dziejach psychologii. Uważam, że stałe powtarzanie informacji o tych samych osiągnięciach i tematach przez autorów kolejnych syntez historii nauki wyjaławia i degraduje subdyscyplinę. To nie jest dobra droga do wspierania rozwoju historii nauki. Całościowa prezentacja dorobku konkretnego uczonego powinna być jednym z tematów jego biografii, natomiast wskazywanie znaczących prac i koncepcji w historii poszczególnych subdyscyplin psychologicznych należy do obowiązków autorów podręczników z różnych obszarów psychologii, którzy (o ile piszą je profesjonalnie) powinni zapoznać czytelnika z precedensami.

Co się tyczy stanu opracowania historii psychologii w krajach Europy Środkowej, to jest on na różnym poziomie. Przewija się ona przez monografię historii psychologii w ujęciu ogólnym (międzynarodowym) oraz stanowi temat opracowań regionalnych, dotyczących tylko Europy Środkowej, i „narodowych”, a więc omawiających dzieje psychologii w jednym kraju. Uczni śródkowoeuropejscy i ich wkład w rozwój psychologii są ważną częścią narracji w podręcznikach ogólnej historii psychologii, których najwięcej (bo ponad sto) zostało opublikowanych w języku

angielskim. Z tej grupy najważniejszym opracowaniem wydaje się praca pod redakcją Wolfganga G. Bringmanna, Helmuta E. Lücka, Rudolfa Millera i Charlesa E. Early'ego *A Pictorial History of Psychology* (1997), w której poszczególne tematy historyczne: kierunki badań i biografie uczonych przedstawili różni autorzy. Jakkolwiek przeważają w niej wątki związane z nauką niemiecką, są tam także rozdziały poświęcone między innymi grackiej szkole psychologii postaci, akademickiej psychologii w Pradze i eksperymentalnej psychologii na Węgrzech. Z ogólnych historii psychologii dostępnych w języku polskim należy przywołać klasyczne opracowanie Józefa Pietera (1974), a z nowszych Ryszarda Stachowskiego (2000), dla którego punktem wyjścia jest psychologia Wilhelma Wundta, a także książki Ludy T. Benjamina Jr. (2008) oraz H.E. Lücka (2008a). W tej ostatniej dobrym uzupełnieniem są rozdziały Włodzisława Zeidlera i R. Stachowskiego. W mniejszym stopniu dla zorientowania się w rzeczywistych początkach psychologii jest przydatny podręcznik Duane P. Schultz i Sydney Ellen Schultz (2008), akcentujący szczególnie dorobek nauki amerykańskiej. Z kolei o dziejach psychologii na kontynencie europejskim pisali autorzy tekstów zamieszczonych w dwóch tomach rozpraw *Psychologia europejska w okresie międzywojennym* (wydanych w latach 2009 i 2011), stanowiących pokłosie konferencji międzynarodowych organizowanych przez Włodzisława Zeidlera. Wątki historii psychologii w Europie i na świecie pojawiają się w artykułach różnych autorów zamieszczonych w sześciu dotychczas wydanych tomach serii *Na drogach i bezdrożach historii psychologii* (2011–2017) ukazujących się pod redakcją Teresy Rzepty i piszącego te słowa. Z kolei historię psychologii w ujęciu regionalnym (w interesującym nas wypadku w Europie Środkowej) opracowywano dotąd bardzo powierzchownie. Wymieniona wcześniej monografia *Malé dějiny české a středoevropské psychologie* (2000), której autorami są Jiří Hoskovec i Simona Hoskovcová, doczekała się drugiego, zmienionego wydania pod tytułem *Dějiny české a slovenské psychologie* (2016), które przygotowali Simona Hoskovcová-Horáková, Jiří Hoskovec i Daniel Heller.

Dzieje psychologii w poszczególnych krajach Europy Środkowej są opracowane w różnym stopniu. Trudno wymienić wszystkich psycholo-

gów niemieckich, którzy przysłużyli się dla stosunkowo dobrego poznania historii psychologii niemieckiej. Wszakże to właśnie w Niemczech ukazywało się w latach 1989–2002 pod redakcją H.E. Lücka czasopismo *Psychologie und Geschichte*, jedyne tego rodzaju w tej części Europy, w którym opublikowano wiele wartościowych tekstów z historii psychologii. Na uwagę zasługują książki Ulfrieda Geutera (np. 1986), mające walor dokumentacyjny, oraz bardzo liczne prace wspomnianego już H.E. Lücka, jak również wydany niedawno słownik biograficzny zawierający ponad 300 sylwetek psychologów *Deutschsprachige Psychologinnen und Psychologen 1933–1945. Ein Personenlexikon, ergänzt um einen Text von Erich Stern* opracowany pod redakcją Uwe Wolfradta, Elfriede Billmann-Mahechy oraz Armina Stocka (2015). Wśród badaczy historii psychologii austriackiej wyróżnia się Gerhard Benetka (zob. np. 2009). Dobrym przeglądem sylwetek psychoanalityków jest słownik *Biographisches Lexikon der Psychoanalyse: Die Mitglieder der Psychologischen Mittwoch-Gesellschaft und der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung 1902–1938* autorstwa Elke Mühlleitner (1992). Historia współczesnej psychologii polskiej została obszernie przedstawiona w jedynym jak dotąd całościowym opracowaniu tematu przez Teresę Rzepę i Bartłomieja Dobroczyńskiego (2009). B. Dobroczyński jest ponadto autorem wnikliwej analizy dorobku badaczy polskich, którzy zajmowali się tematem nieświadomości (2005). Lukę w zakresie historii polskiej neuropsychologii wypełniła książka Krzyszofa Jodzio *Mózg na nowo odkryty. Początki polskiej myśli naukowej o roli neuronów w życiu psychicznym* (2017). Stosunkowo dobrze poznana jest historia psychologii czeskiej i słowackiej. W sposób syntetyczny uporządkował ją Josef Král w monografii *Československá filosofie: nástin vývoje podle disciplin* (1937). Wiele uwagi poświęcił jej działający w USA Josef Brožek. Oprócz przywołanych opracowań J. Hoskovca i S. Hoskovcovej duży wkład do tematu wniósł Josef Förster. Przygotował on monografie poświęcone historii psychologii osobowości oraz behawioryzmowi i refleksologii w historycznej tradycji czechosłowackiej (Förster, 2005, 2008). Dzieje psychologii węgierskiej i słoweńskiej są opracowane głównie w sposób przyczynkowski. Ogólnego

omówienia dokonała ostatnio Ágnes Szokolszky (2016). O osobach i badaniach z historii psychologii węgierskiej pisał Csaba Pléh (1992, 2000, 2008) w swoich monografiach dziejów psychologii. Natomiast historią psychologii w Słowenii zajmował się przede wszystkim Vid Pečjak (1982, 2004, 2006), a syntetyczny przekrój przez dzieje psychologii w dawnej Jugosławii przedstawiła Ksenija Marinkovic (1992).

To wszystko, czym dysponujemy, jeśli chodzi o źródła wtórne, którymi najczęściej są podręczniki i opracowania zbiorowe zawierające artykuły poświęcone różnym wątkom z historii psychologii. Do dyspozycji mamy także źródła pierwotne. Obszerny materiał biobibliograficzny, obejmujący psychologów z wszystkich krajów Europy Środkowej, aktywnych zawodowo w latach trzydziestych ubiegłego wieku, został zebrany w wydawnictwie *The Psychological Register* (t. 2–3, 1929–1932) przez Carla Murchisona. Noty te stanowiły podstawowy materiał do opracowania życiorysów i dorobku osób omówionych w tej książce. Tam, gdzie nie ma odsyłaczy, informacje pochodzą z tego właśnie przewodnika. Krytyka źródeł nakazuje, aby w trosce o rzetelność informacji korzystać z materiałów, które czasem i miejscem powstania są jak najbliższe relacjonowanym faktom. Dlatego szerzej niż w innych opracowaniach historii psychologii zostały wykorzystane przeze mnie dokumenty archiwalne (głównie księgi metrykalne i stanu cywilnego oraz metryki uniwersyteckie), a także prasa codzienna. Wiarygodność tego drugiego źródła wynika nie tylko z faktu, że rejestrowało ono zdarzenia „na gorąco”, ale też i z tego powodu, że przed drugą wojną światową niektóre dzienniki miały tak zwaną część urzędową, w której podawano oficjalne informacje na podstawie rozporządzeń władz zwierzchnich (np. na temat awansów zawodowych). Wykorzystanie tych dwóch rodzajów źródeł pozwoliło na sprostowanie, nawet w przypadku bardzo znanych uczonych, niektórych danych biograficznych, które w opracowaniach drugo- i trzeciorzędnych były dotąd podawane błędnie.

Autorskie rozumienie dotyczy również wspomnianych w tytule inspiracji. Jak słusznie zauważył György Kiss (1990, s. 3): „W monarchii austro-węgierskiej idee i myśli, które powstały w imperium, a nawet na

zewnątrz, ale miały jakieś korzenie w imperium, rozprzestrzeniły się stosunkowo szybko”. Jest to widoczne w sieci powiązań między uczonymi i treścią ich prac. Uznaję jednak za inspiracje coś więcej niż tylko wpływy czysto intelektualne. Gdzie to było możliwe do ustalenia, wspominał także inne koneksje: rodzinne, towarzyskie, a nawet geograficzne, czyli podróże lub dłuższy pobyt w określonym miejscu. Przecież nie bez powodu autorzy prac naukowych wskazują często we wstępach do swoich dzieł miejsce, w którym pisali je lub ukończyli pisać, i ma to znaczenie głębsze niż tylko jako rejestrujące kolejny fakt z ich życia.

W Europie Środkowej uniwersytet był centrum dla wszelkiej wiedzy, lecz życie akademickie różniło się tu od systemów, wedle których były zorganizowane uczelnie w innych regionach. Może nawet warto odwołać się do tego, co napisała Margaret Münsterberg, córka jednego z najbardziej znanych psychologów przełomu ubiegłych wieków, w biografii swojego ojca, o tych minionych czasach:

Przejście ze szkoły do życia uniwersyteckiego w Europie kontynentalnej nie oznacza, tak jak w Ameryce, przejścia od małej instytucji do większej, ogólniejszej i bardziej zaawansowanej: staje się przejściem od surowej dyscypliny uczenia się i wielu ograniczeń do szczęśliwego życia w nieograniczonej wolności. Nie ma koniecznej przynależności do jednej Alma Mater; nie ma nawet dobrze zdefiniowanych funkcji i obowiązków, takich jak te, które tworzą ramy amerykańskiego życia studenckiego. Europejski student wybiera kilka uniwersytetów, na które uczęszcza dla wybitnych uczonych w wybranej przez siebie dziedzinie, którzy go tam przyciągają, lub dla miast i miasteczek, w których się one znajdują, bo obiecuje sobie uzyskać tam największą frajdę i inspirację (Münsterberg, 1922, s. 19).

Czy tego ducha, przenikającego rozwój psychologii u jej początków, udało się pokazać, to już ocenią czytelnicy.

Krótkiego wyjaśnienia wymaga pojęcie „nowa psychologia” czy też „nowa nauka”, które pojawia się często w tekście. Terminy te są powszechnie stosowane od ponad stu lat na określenie psychologii, która – by użyć tu słów Théodule Ribota (1901, s. 11) – „przeszła z fazy opisowo-

wej do fazy wyjaśniającej”. Wraz z konstytuowaniem się tej nowej nauki została spełniona prognoza, że „zbliża się już czas, gdy psychologia będzie pochłaniała całkowicie siły badacza, gdy uczony będzie wyłącznie psychologiem, jak dziś jest tylko chemikiem, fizykiem lub fizjologiem” (tamże, s. 18). Takie perspektywy dla psychologii otworzył Wilhelm Wundt, kiedy zlecił jednemu ze swoich studentów, Maxowi Friedrichowi, aby w ramach dysertacji doktorskiej zajął się poznaniem zjawiska psychicznego z zastosowaniem eksperymentu. Wcześniej jednak Wundt wykazał się ambicją stworzenia „nowej nauki”, o czym pisał w wydanej w 1874 roku książce *Grundzuge der physiologischen Psychologie*. Tą nową nauką miała być oczywiście psychologia jako dyscyplina oparta na dorobku anatomii, fizjologii i psychofizyki. Obecnie wielu historyków psychologii nie ma wątpliwości, że „Wundt zapoczątkował nową naukę” (Benjamin, 2008, s. 59), opartą na eksperymentach przeprowadzanych w laboratoriach psychologicznych przez wyszkolony personel, których wyniki były publikowane w specjalistycznych periodykach oraz dyskutowane na poświęconych tej dyscyplinie kongresach.

Starałem się nie przeciążać tekstu cytatami, chociaż zgadzam się z tym, co napisał Andrzej Kajetan Wróblewski (2006, s. XV) w swojej doskonałej *Historii fizyki*: „przekonałem się wielokrotnie, jak niebezpieczne jest poleganie na opracowaniach wtórnych i przeglądowych”. Tam, gdzie to możliwe i celowe, sięgałem do oryginalnych źródeł. Wszędzie jednak uwspółcześniałem język (w tym gramatykę), aby nie razić jego anachronicznością. Wypada mi także usprawiedliwić obecność pewnych szczegółów, które umieściłem w przypisach. Niektórym czytelnikom mogą się one wydać zbędne, a nawet dziwaczne, ponieważ rozwijają wątki uboczne, często bardzo dalekie od standardowych treści zamieszczanych w monografiach historii psychologii. Doszedłem jednak do wniosku, że jeżeli nie skomentuję lub nie uzupełnię albo wręcz nie poprawię licznych nieścisłości lub błędów, które często spotykałem w literaturze, to przyłożę rękę do milczącej zgody na bylejakość w pisaniu o historii nauki. Z tego samego względu wprowadziłem do tekstu tabele uzupełniające pewne informacje; w tym wypadku wzorowałem się na

monografii Serge Nicolasa *Histoire dla la psychologie française* (2002), która jest moim zdaniem bardzo dobrym opracowaniem dziejów psychologii francuskiej. Tytułów dzieł w innych językach nie tłumaczę na język polski, chyba że doczekały się przekładu. Jest to zgodne z konwencją, którą stosuje na przykład H. Lück w swoim podręczniku (2008a).

Traktuję tę książkę jako rekonesans dla tematu historii psychologii w Europie Środkowej. Oprócz wspomnianej wcześniej książki autorów czeskich, która ma inny charakter, nie omawia wszystkich regionów, które uwzględniam w tej pracy, i obejmuje szersze ramy czasowe, nie ukazało się dotąd żadne opracowanie tego tematu. Kiedy podejmowałem się jego przygotowania, zdawałem sobie sprawę z pewnych problemów, z którymi mierzą się ludzie decydujący się pójść nieprzetartą dotąd drogą. Podzielał ich zdanie, że nigdy pierwsze przedstawienie tematu nie jest doskonałe oraz że z powodu ograniczonego rozmiaru pracy nie uda się w niej zamieścić wszystkiego, o czym chciałoby się napisać (zob. np. Starnawski, 1991). Książka ukazuje się w serii *Krótkie wykłady z psychologii*. Ideę tej serii rozumiem jako koncepcję podręcznika, który jednocześnie zawiera najnowszą wiedzę na dany temat. I tak jest rzeczywiście, o czym wcześniej wspomniałem: w wielu wypadkach zamieszczam tu całkiem nowe informacje, które uzupełniają, a czasem zupełnie zmieniają ogląd życia i twórczości omówionych postaci ze świata nauki.

Jeszcze krótko o strukturze treści: wprowadzeniem do głównego tematu jest syntetyczne przedstawienie najważniejszych kierunków badań i osiągnięć najwybitniejszych uczonych zajmujących się psychologią w okresie przednaukowym. Kolejne rozdziały zawierają zarys historii psychologii w Niemczech, Austrii, Polsce, Czechach i na Słowacji, na Węgrzech i w Słowenii. Każdy z rozdziałów omawiających podstawowe (w moim ujęciu) fakty i osoby z dziejów psychologii w tych krajach dotyczy przede wszystkim ośrodków akademickich. Niekiedy uzupełnia go historia psychologii stosowanej i psychoanalizy. Rozdział ostatni przedstawia drogi edukacji psychologów z Europy Środkowej, a także ich emigracyjne losy. Nie można przecież zapominać o tym, że niektórzy psychologowie z tego regionu dobrowolnie lub zmuszeni różnymi

okolicznościami społeczno-politycznymi wyjeżdżali do Europy Zachodniej lub za ocean. Książkę zamykają zagadnienia do opracowania, które mogą być dla zainteresowanego czytelnika zachętą do wnikliwego spojrzenia z różnych punktów widzenia na przedstawioną przeze mnie historię psychologii w Europie Środkowej.

Mam nadzieję, że przedstawiony przeze mnie rekonesans w temacie zachęci innych do podjęcia dalszych badań nad fenomenem i wartością psychologii jako dziedzictwa nauki środkowoeuropejskiej, które z punktu widzenia historii regionu nie jest przecież tylko zwykłym przyporządkowaniem geograficznym. Jeśli zaś książka przyczyni się do poznania dorobku naukowego naszych sąsiadów i do lepszego zrozumienia źródeł, z których wywodzi się współczesna psychologia, będzie to najlepszym spełnieniem jej celu.

Nałęczów, 30 marca 2018 roku